№ 5 дәріс. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу тарихы

Негізгі идея: Орхон-Енисей, Талас және ескі ұйғыр жазбаларын текстологиялық және филологиялық талдау, ескерткіштердің табыллу, дешифровкалану тарихы мен ғылыми сипаттамасы.

1. Көне түркі руникалық жазбалары: Орхон-Енисей және Талас жәдігерлері

Көне түркі руникалық жазуы — түркі халықтарының өзіндік төл жазу мәдениетінің, тілдік дамуы мен мемлекеттілік санасының айқын көрінісі.

- **Ашылу және дешифровка тарихы:**
  - **Енисей ескерткіштері:** XVII–XVIII ғғ. Д. Мессершмидт пен Ф. Страленберг Сибирь аумағынан алғашқы руникалық жазуларды тауып, «руна» (құпия жазу) деп атады.
  - **Орхон ескерткіштері:** 1889 жылы Н. Ядринцев Монголиядағы Орхон өзені алқабынан Күлтегін мен Білге қағанға арналған монументалды стелаларды тапты.
  - **Ғылыми сенсация (1893 ж.):** Даниялық лингвист **Вильгельм Томсен** 25 қарашада руникалық жазудың кілтін тапты (алғаш оқылған сөздер: *Тенгри* — Тәңір, *Тюрк* — Түркі). 1894 жылы **Василий Радлов** Күлтегін матнінің алғашқы аудармасын жариялады.
- **Филологиялық және текстологиялық сипаттамасы:**
  - **Енисей жазбалары:** Негізінен эпитафиялық (қайтыс болған батырларға, бектерге арналған жоқтау-жоқтау сөздер) сипатта. Тілі ерте дамыған ерекшеліктерді көрсетеді.
  - **Орхон жазбалары (Күлтегін, Білге қаған, Тонықөк):** Түркі қағанатының тарихи-саяси, идеологиялық және әдеби туындылары. Мәтіндерде риторикалық тәсілдер, параллелизмдер, мемлекетшілдік концепциясы мен поэтикалық сөз оралымдары мол.
  - **Талас жазбалары:** Қазақстан мен Қырғызстан аумағынан (Талас алқабы) табылған жәдігерлер (ағаш таяқшадағы жазулар және тастардағы мәтіндер). Өзіндік графикалық ерекшеліктерімен айрықшаланады.

2. Ескі ұйғыр жазба ескерткіштері

Қағанат дәуірінен кейін (IX–XIV ғғ.) Орталық Азияда (Тұрфан, Дуньхуан, Ганьсу) ескі ұйғыр жазуы кең таралып, діни-философиялық, заңнамалық және көркем әдебиет дамыды.

- **Зерттелу тарихы:**
  - XX ғасырдың басындағы Германия (*Turfanforschung* — А. фон Лекок, А. Грюнведель), Орыс (С. Ольденбург, В. Радлов) және Франция экспедициялары нәтижесінде мыңдаған қолжазбалар табылды.
- **Филологиялық және текстологиялық талдау:**
  - **Жазу жүйесі:** Соғды жазуының негізінде қалыптасқан, тігінен (жоғарыдан төмен) жазылатын алфавиттік жүйе.
  - **Негізгі ескерткіштер мен мәтіндер:**
    - *Алтын яруг* (Алтын жарық) — мазмұны бай буддистік каноникалық мәтін.
    - *Хуастуанифт* — манихейлік өкініш/тәубе дұғасы.
    - *Оғуз-нама* — Оғыз қаған туралы эпикалық жәдігер.
  - **Тілдік ерекшеліктері:** Буддизм, манихейлизм, христиандық (несториандық) терминологияның тілге енуі; фонетикалық және лексикалық жағынан дамыған абстрактілі сөздік қорының қалыптасуы.

3. Көне мәтіндерді текстологиялық өңдеу әдіснамасы

Заманауи түркологияда бұл ескерткіштерді зерттеу төмендегідей кешенді филологиялық алгоритм бойынша жүзеге асады:

1. **Транслитерация:** Графикалық белгілерді (руна немесе ұйғыр әріптерін) халықаралық ғылыми латын таңбаларымен дәл түсіру.
2. **Транскрипция:** Мәтіннің фонетикалық дыбысталуын, сингармонизм заңдылықтары мен фонемалық құрамын калыбына келтіру.

3. **Морфологиялық және семантикалық талдау:** Граматикалық тұлғаларды (септік, жіктік, етіс) саралау және сөздердің тарихи-этимологиялық мағынасын ашу.

4. **Филологиялық және тарихи-мәдени аударма:** Мәтінді заманауи тілге аудару арқылы сол дәуірдегі дүниетаным, әлеуметтік құрылым мен этно-мәдени контексті қайта реконструкциялау.